

ІГНАТУША О.О.

ІНОЗЕМЕЦЬ ЧИ СПІВВІТЧИЗНИК ТЕОДОР МАРКСІТІ? (ДО ПИТАННЯ ПРО ГРОМАДЯНСЬКИЙ СТАТУС ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ДНІПРОБУДУ)

Автор проаналізував життєвий шлях Теодора Марксіті - члена групи американських спеціалістів Дніпробуду, пояснив мотивацію його прибуття до СРСР та прийняття радянського громадянства. Громадянську позицію Марксіті показано у тісному зв'язку з соціальними і політичними процесами в Україні та світі у першій половині ХХ ст. Розкрито залежність долі іноземних спеціалістів від ступеня втілення більшовицьких планів індустріалізації та зміни політичних пріоритетів радянської держави.

Останніми роками в українській історичній науці зросла увага до історичної біографістики, мікроісторії, регіональної історії. Зазначені напрямки наукових досліджень зосереджують потужні засоби історичних реконструкцій. Вони дозволяють вивчити не тільки деталі предмета дослідження, а й поглибити характеристики суспільних процесів, складовою частиною яких був цей предмет.

Звернення до згаданих історичних напрямків видається особливо доречним у тих випадках, коли йдеться про потребу дослідження історичного місця і ролі в суспільних процесах окремих осіб чи невеликих груп осіб, обмеженість їхньої діяльності певною територією. При цьому особливо вагомим виступає знаковий характер явищ, у центрі яких знаходилися ті чи інші особи.

Такими знаковими явищами вважаємо радянську індустріалізацію України та участь у ній іноземних спеціалістів. У конкретному вимірі знаковою є і підсистема цієї індустріалізації - будівництво Дніпровського індустріального комплексу з його енергетичним серцем - Дніпровською ГЕС.

Теодор Марксіті чи не єдиний з іноземних спеціалістів Дніпробуду, який звернув на себе увагу істориків та журналістів яскравістю своєї долі. Проте ця увага проявилася лише кількома газетними статтями, авторами яких були О.Вишневський [1] і Г.Кліюк [2], та нашою електронною публікацією [3].

Згадані публікації відкрили багатогранність долі героя, показали можливість продовження наукового пошуку, спроможного повніше розкрити роль особистості у суспільних процесах радянської індустріалізації, а через неї - глибше усвідомити зміст подій, які характеризували будівництво Запорізького індустріального комплексу.

Спробуємо шляхом вивчення життєвої долі та професійної діяльності одного з членів команди американської консультації Дніпробуду - Теодора Марксіті - поглибити розуміння значимості праці іноземців у радянській Україні під час радянської індустріалізації та простежити специфіку громадянської позиції іноземця, який прийняв радянське підданство.

На нашу думку, реалізація цих завдань, у свою чергу, сприятиме

якісному осмисленню місця Дніпробуду у міжнародній кооперації й ролі іноземних спеціалістів на будівництві Запорізького індустріального комплексу, до якого свого часу зверталися запорізькі дослідники О.І.Латун та В.Г.Ткаченко [4;5].

Теодор Міланович Марксіті був яскравою постаттю серед тих іноземців, які внесли суттєвий вклад в історію Дніпробуду, - лікар, доктор медицини, людина невтомної енергії, широкої душі та великого таланту. Його життєвий шлях надзвичайно символічний для розуміння всієї епохи, в якій відбувалося Дніпровське будівництво.

Марксіті (справжнє прізвище - Маркшич) Теодор Міланович народився 3 квітня 1901 р. у м.Серпске у Сербії [6].

З 1910 р. багатодітна сербська родина емігрувала до США. Там пройшли дитячі та юнацькі роки Теодора. Відомо, що його батько працював робітником шкіряної фабрики в Чикаго. Сім'я жила небагато.

1921 р. Теодор Марксіті закінчив середню вищу школу м.Піорія, штат Іллінойс, і отримав спеціальність інспектора шкіл. Проте юнака більше приваблювала медицина. Тому він вирішив продовжувати навчання. Доводилося додатково працювати. 1921 р. він вступив на медичний факультет Політехнічного інституту Бредлі, м.Канзас Сіті. Це був кращий навчальний заклад в Іллінойсі.

Навчання вимагало не тільки інтелектуальних зусиль, а й коштів. Тому, як і раніше, Теодор Марксіті поєднував його із заробітчанством. Він працював на конвеєрі автомобільного заводу Форда, пізнаючи нелегкий робітничий хліб. Разом із тим обдарований юнак знаходив час, щоб проявити себе і в інших сферах - духовній, спортивній. Він займався боксом, футболом, баскетболом, легкою атлетикою, співав у хорі, грав на скрипці. Студентське життя йшло бурхливо та насичено.

Відношення до навчання у Теодора було серйозним. Вдумливе, глибоке опанування теорією та практикою давало результати. Про це свідчать отримані оцінки [7]. Після шести років навчання і двох років інтернатури у 1929 р. Теодор Марксіті здобув диплом про освіту зі ступенем доктора медицини.

Ставлення до навчання та рівень підготовки фахівців у вузі дали Теодорові широкі знання в галузі медицини. Він умів оперувати, досконало знав терапію, спеціалізувався на інфекційних хворобах.

За спогадами сина - Дарвіна Теодоровича Марксіті, якими він поділився з автором цієї статті, а також із Ю.Вишневським, можна стверджувати, що під впливом навчання у вузі, де були поширені передові суспільні ідеї, Теодор став "переконаним соціалістом" і "безбожником" [1]. На користь цього твердження свідчила також читана Теодором соціалістична і комуністична література, захоплення ідеями Джона Ріда, який, відвідавши радянську Росію, пропагував її ідеї в США публічними лекціями.

Після отримання освіти Теодор Марксіті став працювати міським лікарем у м.Чикаго. Саме там він набув лікарського та життєвого досвіду. Йому довелося під прицілом пістолета оперувати знаменитого главу чиказької мафії Аль Капоне, витягувати кулі з його тіла. Можливо, саме цей епізод, як пише Ю.Вишневський, став вирішальним у розвінчанні уявлень Теодора про

“суспільство рівних можливостей” і утвердженні думки про полишення США [1] для допомоги народу СРСР, який йому був ближче за ідеалами.

За розповідями Дарвіна Теодоровича Марксіті, ця думка оволоділа його батьком після вже згаданих лекцій Джона Ріда, що збирали величезні аудиторії [8]. У жовтні 1920 р. Джон Рід помер від тифу в радянській Росії. Проте залишався гігантський резонанс у всьому цивілізованому світі, який справила його відома книга “Десять днів, що потрясли світ” (1919 р.) [9].

На офіційному ж рівні, як відомо, Сполучені Штати Америки до 1933 р. не мали дипломатичних відносин із СРСР. Чутки й розповіді про СРСР, які досягали Америки, були окутані ореолом таємничості, міфами і романтичними уявленнями, оскільки відкритої інформації про радянське суспільство світ не знав. Уривчасті повідомлення небагатьох відвідувачів цієї країни, а також пропагандистські добірки, що поширювалися представництвами Телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС) давали суперечливу інформацію. Але, не дивлячись на обмеженість контактів і суперечливу інформаційну ситуацію, у громадян західних країн було достатньо підстав симпатизувати економічним і соціальним проектам СРСР з проголошеними загальнолюдськими прагненнями до справедливості, соціальної рівності.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. на Заході і передусім у Америці пролунав заклик представників радянського уряду про потребу у спеціалістах для спорудження й запуску нових промислових об’єктів. Розгорталася сталінська індустріалізація. Заклик одні розцінили як можливість допомоги, інші - як можливості для непоганого заробітку у скрутних економічних обставинах “Великої депресії”.

Про наявність прямого зв’язку долі Теодора Марксіті з економічними факторами зауважує і Ю.Вишневський. Він пише: “Явною причиною від’їзду Марксіті була ... катастрофа: корабель американської економіки у кінці двадцятих каменем ішов на дно... Заклик Сталіна надати СРСР допомогу прийшовся якнайбільш доречним для багатьох безробітних спеціалістів у США: “совети” платили дзвінкою монетою. Сотні інженерів і лікарів, серед яких опинився і Марксіті, відправились у пошуках заробітку за океан” [1].

Американський спосіб життя, з його мобільністю при виборі місця роботи і проживання, а разом із тим - родинні традиції, які привели сім’ю Марксіті з Сербії до Америки, робили Теодора внутрішньо готовим до далекої поїздки. Інша річ - його родина. Дружина Зоя відмовлялася їхати до СРСР, і це було його особистою драмою. Вона разом із сином лишилася на батьківщині. 1929 р. Теодор Марксіті записався лікарем групи інженерів-гідрологів, які готувалися до виїзду в СРСР на Дніпробуд, у селище Кічкас у районі м.Запоріжжя. Як зазначає запорізька журналістка і краєзнавець Ганна Кліювка, група налічувала 150 чоловік, і їй потрібен був лікар-практик, тому вона і звернулася до Теодора Марксіті. Той вже мав успішну практику [2].

У 1930 р. Теодор Марксіті ступив на Запорізьку землю, маючи, окрім особистих речей, дві лікарські валізи з набором ліків й інструментів для надання першої хірургічної допомоги. Місцем його роботи стала медсанчастина Дніпробуду. Пізніше - шкірвендиспансер, що знаходився на проспекті Сталіна (нині - Металургів).

Теодор любив свою професію, вона цілковито його поглинала. Та по-іншому їй не могло бути. Такими ж захопленими були й ті, хто трудився поряд із ним. Вже у післявоєнні роки знаменита бетонувальниця Дніпробуду Ганна Лошкарєва, яка лікувалася у Марксіті, розповідала йому, що вони утръох із напарницями по черзі сплять на одному ліжку в баракі. Доки двоє працюють, третя, впавши напівмертвою, відпочиває.

Іноземцеві створили пристойні умови проживання, як і для інших американських фахівців. Він отримав житло неподалік від будівництва Дніпрогесу на шостому селищі лівого берега Дніпра у колишньому "будинку Блока" [2]. Це дало змогу згодом прийняти батьків із-за океану. З ними приїхала й рідна сестра Лорита, яку дніпробудівці найменували Ларисою. Вона захоплювала друзів Теодора і своїх нових знайомих грою на акордеоні, а згодом стала у Москві актрисою [2].

За листуванням між підвідділом кадрів підрозділу Дніпробуду та московською митницею дізнаємося, що Теодор Марксіті під час відпустки їздив до Америки. Цікава деталь: перебування на батьківщині було більш тривалим за відведений для відпустки час. З Дніпробуду писали 30 квітня 1932 р.: "по завершенні її (відпустки - *O.I.*) на Дніпробуд не повернувся" [10, арк.6]. З цієї інформації можемо висловити припущення, що у Марксіті були вагомі особисті причини щодо затримки в США, а можливо, й сумніви щодо доцільності повернення в СРСР. Однак, те, що зв'язувало його з СРСР, у кінцевому рахунку виявилось сильнішим. Теодор повернувся на Дніпробуд.

Соціальні умови та лікарська практика поставили перед Теодором високі вимоги щодо вивчення російської та української мов.

Мовою ділових паперів на будівництві була, здебільшого, російська. Проте соціальне середовище працівників і пацієнтів було у більшості україномовним. Теодор спочатку розраховував на своє знання англійської, якою він спілкувався і грамотно писав. Маючи природний хист до лінгвістики, він орієнтувався у російській за допомогою словника. Оскільки з українськими словниками, не дивлячись на державну політику українізації, існувала проблема, не обходилося без казусів. Наприклад, коли пацієнтка скаржилася, що в неї болить "поперек", у російському словникові слід було шукати слово - "поясница". Тому інколи лікар потребував допомоги перекладача. Але Т.Марксіті напрочуд швидко навчився розуміти своїх пацієнтів. І тим не менше, за спогадами сина, до останніх днів життя він зберіг іноземний акцент [1].

Лікар швидко здобув непересічний авторитет серед колег та відвідувачів. Він був принциповим і непохитним, коли йшлося про захист здоров'я людей: розпоряджався засипати урвища, де поширювалася інфекція, контролював санітарію в бараках, де жили будівельники, як міг, допомагав виснаженим трудівникам.

За кожним пацієнтом він бачив індивідуальність. Він стверджував, що треба лікувати людину, а не окремі органи, інший підхід рівнозначний їхній ампугації. За спогадами сина Дарвіна, якому Теодор передав повагу і любов до професії лікаря, він ніяк не міг зрозуміти сенс "операції за планом", вважаючи таку постановку питання відвертою зневагою до хворого [8].

1933 р. після виконання основного обсягу робіт на Дніпробуді американські фахівці почали збиратися додому. Їх підштовхували зміни, що відчувалися у ставленні до іноземців з боку партійно-державного керівництва. Політичний режим швидко еволюціонував у бік тоталітаризму. У різних містах СРСР почали безслідно зникати іноземні спеціалісти і навіть співробітники посольств. Радянський політичний клімат ставав різкішим.

Того року на Дніпробуді загинув перший з американських інженерів - Ієн Ферро. Його труп знайшли на дні котловану Дніпрогесу. У міліцейських зведеннях значилось: "впав з висоти; свідки не встановлені" [1].

На початку 1933 р. адміністративний відділ Дніпробуду занепокоївся трагічною смертю іноземного громадянина Меркаса. Адміністративні служби підняли клопотання перед начальником міліції та прокурором, з'ясовуючи обставини загибелі працівника, оскільки це питання поставив на контроль Наркомат Закордонних справ і консульство [11, арк.23].

Ці зміни відчував і сам Марксіті. У листі братові сумнозвісного 1933 р. він писав: "Мої юнацькі ідеали сильно похитнулись... Однак, я ніколи ще не відчував себе настільки потрібним людям і ніколи не відчував такої відповідальності..." [1]. Усвідомлення своєї суспільної потреби та водночас відчуття небезпеки, яка дихала за плечем, змушувало його постійно носити у своєму портфелі кусок ковбаси і окраєць хліба.

Таким чином, турбота про людей була для Теодора Марксіті вищою за особисте. Він знову зробив відповідальний вибір - залишатися в СРСР.

Непересічна вдача, людяність, природний гумор, комунікабельність робили його душею товариства. У нього було багато друзів. Один із них, заслужений артист України Анатолій Олександрович Князєв, згадував: "Це була надзвичайна людина. Такої думки було все наше шосте селище (підкреслення наше - О.І.). Дітищем Дніпробуду була культбаза лівого берега - будинок культури, де збирала небувалу кількість народу капела "Дніпрельстан", якою керував Льоня Усачов. Марксіті був своїм серед самодіяльних артистів. У нас не було такої посади як лікар, але Теодор - ми звали його Тед, лікував усіх, направляв до спеціалістів і завжди був серед нас".

Далі А.О.Князєв згадував: "Тед давав усім нам приклади оптимізму, умів неповторно жартувати, підтримати загальний настрій. Для мене особисто він дав такий урок. Вертаюсь якимось не найкращого свого дня додому. Щось не складалося, і я увесь був, як у воду опущений, плечі згорблені, жити не хочеться. Раптом чую: "Анатолій!". Піднімаю голову - стоїть переді мною такий красень, одягнений "з голочки", підтягнутий. "Що з тобою?" - питає. Я миттю випрямився, мені стало неймовірно соромно! І далі в найпаскуднішому настрої я не міг дозволити собі так розслабитися, а раптом, думаю, мене бачить Тед" [2].

Людина, яка мала такий високий авторитет у товаристві, про яку поширювалася добра слава, безперечно, справляла значний виховний вплив на все оточення. Спілкуючись із Теодором Марксіті, наші співвітчизники отримували не лише корисні поради фахівця-лікаря, а й уроки громадянськості, сили духу, високої моралі.

Після завершення Дніпровського будівництва - у 1932-1938 рр. - Теодор Марксіті працював лікарем лікарні №6 м.Запоріжжя. Набутий досвід і

авторитет робили його незамінним у багатьох обставинах. Здавалося природним, що він продовжував опікуватися здоров'ям людей, які працювали на промислових підприємствах, що вирости з Дніпробуду.

1935-1936 рр. Теодор Марксіті за пропозицією Наркома важкої промисловості СРСР Серго Орджонікідзе давав уроки етикету групі спеціалістів, яка мала їхати до Англії на навчання з будівництва металургійних печей. Попередньо нарком мав особисту бесіду з Марксіті, аби пояснити йому сутність і делікатність справи: у більшості радянські інженери не знають англійської мови, і мало хто - як правильно тримати виделку та ножа [2].

Всю зиму Теодор Марксіті, крім своєї основної роботи, виконував прохання Орджонікідзе. Навчені ним спеціалісти поїхали в іноземне відрядження й перебували там тривалий час. Пізніше їхні імена увійшли в славну історію вітчизняної металургії та історію Запорізького краю: Кузьмін, Розенков, Суров, Пузіков.

Іноземне походження, причетність до навчання фахівців для закордонного відрядження та особиста зустріч із С.Орджонікідзе мало не коштували Теодорові Марксіті життя. Його двічі заарештовували, і обидва рази він чудом залишився живим.

Перший арешт відбувся 16 липня 1938 р. Теодорові Марксіті інкримінували шпигунську діяльність на користь Сполучених Штатів. Нібито він збирав і передавав за кордон відомості про структуру радянської системи охорони здоров'я. Довести ці звинувачення слідчим не вдалося, незважаючи на грубу силу. А застосований під час допиту прийом самооборони, яким Марксіті (який колись, ще в своїй американській історії, займався боксом) пошкодив руку слідчого, коштував йому спочатку карцеру, а потім нових тортур [8].

В особистій справі Теодора Марксіті, з якою вже в роки незалежності України довелося ознайомитися його синові, не випадково зустрічалися сторінки, залиті кров'ю [2].

В останній найкритичніший момент, коли слідчі шантажували звинуваченого розпорою над його родиною, Теодор згадав науку витримки, яку отримав від своїх вчителів під час навчання в Політехнічному інституті Бредлі, і не підписав "зізнання" у своєму "шпигунстві", хоча його рука вже була занесена над завчасно приготованим сфабрикованим текстом. Можливо, саме це й врятувало Теодора від вірної загибелі.

Відбувши півторарічне ув'язнення спочатку в Олександрівському централі, потім у Дніпропетровській в'язниці, а далі у сумнозвісній Бутирці, пізнавши поневірянь, яких вистачило б не на одну гірку долю, 28 жовтня 1938 р. Марксіті був звільнений з-під варти у зв'язку з припиненням справи на підставі "недостатності зібраних матеріалів".

"Органи" запропонували йому або виїхати до Америки, або - прийняти радянське підданство. Марксіті зробив свій вибір залишатися: "Видно, мій хрест" [1].

Друге ув'язнення сталося у 1947 р. Як повідомляє Г.Кліковка, арештанта відправили по етапу. Але Ганна Тарасівна Момот - друга дружина Теодора - "усіма силами "відбила" чоловіка від несправедливого заслання і повернула з дороги" [2].

У 1939-1941 рр. Т.Марксіті знову працював лікарем у м.Запоріжжя.

Під час фашистської окупації лікував членів партизанського загону ім. Чапаєва, допомагав громадянам уникнути примусової відправки до Німеччини. Після війни до 1964 р. працював лікарем-дерматовенерологом лікарні № 6 м.Запоріжжя і до самої смерті допомагав людям вдома. Вінвилікував від недугів не одну тисячу пацієнтів, а ще більше сучасників зарядив оптимізмом і високим духом.

Отже, життєвий шлях Теодора Марксіті віддзеркалив складну і суперечливу світову історію ХХ ст., сповнену драматизму людських доль у пошуках соціального блага, насичену політичними ідеями, інтернаціоналістськими ілюзіями. Водночас, цей шлях проліг через жорсткі реалії вітчизняної історії, над якою тяжіли диктат держави і втрата прав особистості.

Серб за національністю, американський громадянин, Марксіті обрав для себе нову радянську батьківщину. Його вибір стався під впливом суспільно-політичних обставин. Формування і утвердження світоглядних цінностей Теодора Марксіті відбувалося в умовах гостроти соціального становища родини, посилення суспільних суперечностей в США. На формування громадянської позиції юнака справили вплив поширені в американському суспільстві соціалістичні та комуністичні ідеї. Цілий комплекс соціальних, економічних і суспільно-політичних ідей привів його до трудової еміграції в СРСР. Проте адаптацію Марксіті до нових життєвих реалій супроводжували політичні зміни в країні. Утвердження більшовицького тоталітаризму руйнувало юнацькі ілюзії про радянську систему. Поглиблювалося відчуття розбіжності між ідеалами та буднями. І лише висока відповідальність за долі людей, яка йшла з глибин виховання та освіти, дозволили Теодорові подолати неймовірні випробування, зберегти мужність і самовідданість.

Для свого оточення Теодор Марксіті швидко став співвітчизником. Для держави він продовжував бути іноземцем і потенційним політичним ворогом. Його високий фах, знання, освіта, культура були потрібними більшовицькій системі, яка до певного часу мирилася з "потенційною ворожістю" Марксіті. Як і на інших іноземних спеціалістів, що сприяли радянській індустріалізації, на нього поширювався певний політичний "імунітет". Проте із завершенням державних програм іноземного співробітництва та розгортанням у країні масових політичних репресій, коли вишукування "політичних ворогів" перетворилося на першочергове завдання влади, Теодор неминуче став об'єктом розправи. Уникнути трагедії Теодорові допомогла не держава, якій він усіма силами допомагав, а люди, радянські співвітчизники, які пам'ятали його добрі справи, вірили в нього і завдячували йому своєю увагою та безкорисливою допомогою.

Теодор Марксіті залишив по собі світлу пам'ять Людини і Громадянина.

-
1. Вишневикий Ю. Неукротимый Markcity // Вести. - [Б.р. і м.]. - С.10 // Особистий архів Марксіті Дарвіна Теодоровича.
 2. Кліковка Г. Той самий Марксіті / Г. Кліковка // Запорізька правда. - 2002. - 23 серпня.
 3. Ігнатуша О.О. Марксіті [Електронний ресурс] / О.О.Ігнатуша // Славетні запорожці.

- 2009. - Режим доступу до ст. : http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=6517&lang=ukr
4. Латун О.І. Так починалося співробітництво / О.І. Латун // Комуніст України. - 1988. - №7. - С.86-90.
5. Латун О.І. Іноземна допомога і будівництво Запорізького індустріального комплексу О.І.Латун, В.Г.Ткаченко // Международная научно-практическая духовно-светская конференция "Аще возможно, будьте в мире со всеми..." (Римл. 12, 18): тезисы докл. и сообщ., г.Запорожье 9-12 января 1997 г. - Запорожье, 1997. - С.183-184.
6. Витяг із метричної книги про народження (сербською мовою) // Особистий архів Марксіті Дарвіна Теодоровича.
7. Диплом про закінчення університетського навчання (англійською мовою) // Особистий архів Марксіті Дарвіна Теодоровича.
8. Інтерв'ю з Марксіті Дарвіном Теодоровичем, проведене Ігнатушею Олексієм Олександровичем 19 грудня 2008 р. // Особистий архів О.О.Ігнатуші.
9. Рид Д. 10 дней, которые потрясли мир / Джон Рид. - М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1958. - 352 с.
10. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). - Ф.Р-995. - Оп.14. - Спр.177.
11. ДАЗО. - Ф.Р-995. - Оп.14. - Спр.201.

Ігнатуша А.А.

Иностранец или соотечественник Теодор Марксити?

(К вопросу о гражданском статусе иностранных специалистов Днепропетровя)

Автор проанализировал жизненный путь Теодора Марксити - члена группы американских специалистов Днепропетровя, объяснив мотивацию его прибытия в СРСР и принятия советского гражданства. Гражданскую позицию Марксити показано в тесной связи с социальными и политическими процессами в Украине и мире в первой половине XX в. Раскрыта зависимость судеб иностранных специалистов от степени осуществления большевистских планов индустриализации и изменения политических приоритетов советского государства.

Ignatusha O.O.

Theodor Markcity - foreigner or compatriot?

(Concerning the question of the social status of the foreigner specialists on Dniprobud)

The author analyzed the life career of Theodor Markcity - the member of the group of American specialists on the Dniprobud, explained his motivation for his arrival to the USSR and his adoption of the soviet citizenship. The social position of Markcity is shown in the close connection with the social and political processes in Ukraine and in the World during the 1-st half of the XX century. The author shows dependence of the fate of the foreign specialists on the level of introduction of the Bolsheviks plans of the industrialization and the change of the political priority of the state.